

UDK
UDC
915.5:512.5:525.525.005

**SOCIALNA IN EKONOMSKA STRUKTURA MEŠANIH
DELAJSKO-KMEČKIH GOSPODINJSTEV NA KMEČKIH
GOSPODARSTVIH***

(Problem mešanih gospodinjstev v Sloveniji)

Marijan K l e m e n č i č **

Uvod

Po zadnji vojni so bila vplivom industrializacije podvržena skoraj vsa področja v Sloveniji, posebno zaradi množične uporabe prometnih sredstev za vsakodnevno pot na delo. Možnost dnevnega odhajanja na delo v neagrarni dejavnosti je pomenila hkrati uvajanje novih ekonomskih in socialnih odnosov v do takrat povsem kmečko in na samooskrbi sloveče slovensko podeželje. Zagotovljen redni zaslužek, omejen delovni čas, socialne ugodnosti itd. so postale mamljive ne samo za odvečno kmečko delovno silo, ampak tudi za gospodarje srednje velikih in večjih posestev. K temu so močno pripomogle neugodne posestne razmere z drobno parcelacijo.

Hiter premik iz klasične agrarne v industrijsko družbo je vtisnil svojevrsten pečat nadaljnjemu razvoju. Čustvena navezanost na zemljo je bivšemu kmetu narekovala, da je ob delu v tovarni še vedno obdeloval svojo zemljo — seveda s staro miselnostjo, na tradicionalen način in s primitivnim orodjem. Danes zemlja velikemu delu bivših kmetov ne pomeni več vir ekonomske eksistence, pač pa sredstvo dodatnega zaslužka in špekulacije.

**Problem polkmeta v jugoslovanski in posebej v slovenski
strokovni literaturi**

Problem mešane strukture gospodinjstev obravnavajo različne znanstvene discipline: geografija, sociologija, ekonomija, demografija itd. Ugotoviti moramo, da je pojav sorazmerno slabo obdelan, posebno v

* Poročilo je bilo predloženo na I. slovenskem demografskem simpoziju, ki ga je priredil Demografski inštitut pri Raziskovalnem centru Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani marca 1974 o ob svetovnem populacijskem letu 1974.

** Univ. asistent, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, YU, Aškerčeva 12, glej izvleček na koncu zvezka.

ostalnih republikah. C. Kostič obravnava polkmete s sociološke plati in sicer na primeru okolice večjih jugoslovanskih industrijskih središč. Predmet proučevanja mu je polkmet oziroma polproletarec v prvi, tako imenovani »garaški« fazi. Posebno vrednost daje delu bogato izrazoslovje v različnih jezikih jugoslovanskih narodov (14). Serija resnejših razmišljanj o polkmečki strukturi je bila priobčena v časopisu za ruralno sociologijo »Sociologijo sela«. J. Klauzer podaja natančen pregled kriterijev pri popisih gospodinjstev in kmečkih gospodarstev od l. 1921 do l. 1961. Na podlagi rezultatov popisov prebivalstva analizira strukturo različnih tipov gospodinjstev (5). Prispevek S. Krašovca vsebuje temeljit pregled stanja, razvoja in perspektiv mešanih gospodinjstev po svetu (15). Z vzroki pojava in razvojem mešane strukture gospodinjstev na območju celotne Jugoslavije se ukvarja S. Livada. Na podlagi rezultatov ankete nakazuje nekatere značilnosti mešanih gospodinjstev (19). Tudi L. Božić je prišel do zanimivih ugotovitev o mešanih gospodinjstvih v Bosni. Vloga delavca-kmeta v različnih industrijskih podjetjih je predmet raziskave I. Perića (24). B. Štanel podaja rezultate 750 anketiranih mešanih gospodinjstev v različnih predelih Hrvaške. Kljub sorazmerno široko zasnovani anketi so rezultati — kot so predstavljeni — precej skromni (27). Sorazmerno temeljit pregled vzrokov nastanka mešanih gospodinjstev v Jugoslaviji in njihovih današnjih značilnosti podaja V. Puljiz (25).

Večja gospodarska razvitost Slovenije in z njo povezane posledice v socialni, ekonomski, demografski strukturi in zunanji podobi pokrajine, se odražajo tudi v temeljitejšem obravnavanju problemov mešanih gospodinjstev.

Za boljše razumevanje razvoja in perspektive mešanih gospodinjstev v Sloveniji je pomembno poznavanje procesov oblikovanja in spreminjanja mešanih gospodinjstev v bolj razvitih državah. Tak temeljit pregled je opravil S. Krašovec (16 in 17), ki podaja vzroke nastanka, kot tudi oblike in številčno stanje mešanih gospodinjstev po svetu. Splošna podoba in vloga polproletariata v Sloveniji, kot označuje J. Levstik (18) mešana gospodinjstva, je podana na podlagi splošnega pregleda mešanih gospodinjstev po svetu in rezultatih analize sto anketiranih »polproletarskih gospodarstev«. Rezultati so zelo splošni in ne pokažejo specifičnih oblik, zaradi česar imajo manjšo uporabnost. Socialnoekonomsko preobrazbo gospodinjstev obravnava s sociološkega stališča M. Golob (2).

Posebno pozornost posvečajo mešanim gospodinjstvom slovenski geografi. Mešana gospodinjstva jim ne pomenijo cilja raziskave, pač pa pot za razumevanje sprememb v pokrajini, ki jih ta gospodinjstva povzročajo. Pomen in vloga mešanih gospodinjstev sta po zadnji vojni toliko narasli, da so postala eden od najmočnejših dejavnikov v preoblikovanju pokrajine. Ta vrsta gospodinjstev postaja nosilec izredno pomembnih posegov v prostor. Njihov način mišljenja, reagiranja, njihov odnos do zemlje, način izrabe tal, produkcijska usmerjenost v kmetijstvu itd. zahtevajo, da jih pobliže spoznamo, da bi bolje razumeli velike spremembe v izrabi zemlje. Študije so namreč pokazale, da mo-

ramo razlikovati med mešanimi gospodinjstvi več tipov, od katerih se vsako na svoj način uveljavlja v prostoru in mu spreminja fiziognomijo. Spoznavanje sprememb v strukturi mešanih gospodinjstev po drugi strani pomaga predvidevati načine izrabe zemlje v bodočnosti.

Posebno pozornost posveča mešanim gospodinjstvom V. Klemenčič, ki daje najboljši pregled stanja, razvoja in karakteristik mešanih gospodinjstev v Sloveniji. Na podlagi rezultatov popisa prebivalstva l. 1961 in ocene Zavoda za statistiko SRS za l. 1966 podaja regionalni razvoj mešanih gospodinjstev, njihovo število in delež zemlje, ki jo imajo ta gospodinjstva v svojih rokah (9). V. Klemenčič smatra mešana gospodinjstva kot element regionalne strukture in istočasno kot indikator stopnje in intenzivnosti razkroja klasične agrarne strukture. Loči pet tipov regionalnih struktur, ki odgovarjajo petim razvojnim fazam oblikovanja industrijske družbe (8). Prav tako je V. Klemenčič podal enega od redkih poskusov klasifikacije mešanih gospodinjstev v Sloveniji (10). Najtemeljitejši pristop k osvetlitvi problematike mešanih gospodinjstev v Sloveniji pomeni vsekakor raziskava V. Klemenčiča iz l. 1971 (7), ki na osnovi terenskih opazovanj in statističnega gradiva ugotavlja dve fazi v gibanju strukture mešanih gospodinjstev. Posebno vrednost proučitve pomeni na podlagi sondne analize izvršena raziskava mešanih gospodinjstev v področjih z različno socialnoekonomsko in demografsko strukturo, na podlagi katere je izračunal število aktivne kmečke delovne sile, kot tudi ugotovil njeno starostno strukturo. Preslajanje kmečkega prebivalstva v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih proučuje J. Medved, predvsem z vidika naravnega potenciala in neugodne posestne strukture (20). Poleg omenjenih raziskav se posamezni raziskovalci dotikajo problema mešanih gospodinjstev v sklopu tematsko širših ali pa regionalnih proučevanj (11, 12, 21, 22). Kljub sorazmerno bogati literaturi pa še nimamo znanstvenih del, ki bi podala model razvojnega cikla mešane strukture gospodinjstev v slovenskem prostoru.

Opredelitev pojma mešane strukture gospodinjstev

Dvojna zaposlitev je temelj vsem razmišljanjem o »polkmetu«. S to ugotovitvijo soglašajo v bistvu vsi avtorji, čeprav se na prvi pogled zdi, da nekateri omejujejo problem na posameznika (16, 18, 27). V okviru gospodinjstva, ki ima v lasti ali v najemu zemljo in jo obdeluje, prihaja do različnih povezav z neagrarno dejavnostjo izven kmečkega gospodarstva in s tem do različnih deležev dohodka iz agrarne in neagrarne dejavnosti. Izven kmečkega posestva so lahko v neagrarni dejavnosti redno zaposleni vsi aktivni člani gospodinjstva, le del njih, ali pa samo eden. Analogno temu lahko redno dela na domačem posestvu večina ali le del aktivnih članov gospodinjstva, lahko pa so udeleženi pri obdelavi zemlje samo po končanem delu v neagrarni dejavnosti. Raziskave so pokazale, da zaposlitev članov gospodinjstva ni najboljši kriterij za uvrščanje gospodinjstev v posamezne tipe, pač pa je to izvor dohodka. Glede tega so mnenja avtorjev različna. V. Klemenčič uvršča med polkmečka gospodarstva tista, na katerih so go-

spodarji ali odrasli člani gospodinjstva zaposleni izven kmetijstva in hkrati sodelujejo v kmetijski proizvodnji (9, str. 20). S. Krašovec postavlja kot kriterij redno dvojno zaposlitev družinskega poglavarja (15, str. 5). Pri popisu prebivalstva l. 1961 je odločal izvor dohodka gospodinjstva o tem, ali spada med kmečka, mešana ali pa med nekmečka gospodinjstva.

Položaj postane še bolj zapleten če pogledamo kriterije, na podlagi katerih uvrščajo statistične službe posameznih držav gospodinjstva v kategorijo mešanih. V ZDA in ZRN so prevzeli definicije, osnovane na tržnosti kmetijske proizvodnje oziroma na deležu dohodka iz kmetijstva glede na celotne družinske dohodke. Statistična služba v ZRN smatra za polkmečka gospodarstva tista, katerih proizvodnja pokriva manj kot 50% celotnih družinskih dohodkov. Francija in Belgija upoštevata pri opredelitvi delovni čas, ki je bil porabljen v kmetijstvu. Podoben kriterij imajo na Nizozemskem (25, str. 7).

V praksi običajno uporabljamo za gospodinjstva z dvojno zaposlitvijo članov oziroma z dvojno vrsto dohodka izraz mešana gospodinjstva. S tem v zvezi prihaja do vrste nejasnosti in netočnosti pri uporabi izrazov gospodinjstvo in gospodarstvo. Prvi pomeni družinsko skupnost s skupno potrošnjo, gospodarstvo pa je proizvodna funkcija gospodinjstva. Tako razlikujemo tri tipe gospodinjstev: nekmečka, mešana in kmečka gospodinjstva. Vsako od teh pa lahko živi na kmečkem gospodarstvu. Prvo je že izgubilo stik s kmečkim delom in našlo vir preživljanja izven kmečkega obrata. Mešana gospodinjstva ustvarjajo večji ali manjši del virov za preživljanje izven kmetije, vendar so še bolj ali manj vezana na kmetijsko proizvodnjo. Kmečkim gospodinjstvom pomeni zemlja edini vir preživljanja. Razumljivo je, da ima vsaka od teh kategorij gospodinjstev drugačen odnos do zemlje in za vsakega posebej je značilen poseben način izkoriščanja zemlje.

V večje težave pridemo, ko hočemo poimenovati člana mešanega gospodinjstva. Francozi uporabljajo izraz »ouvrier-paysan«, v zadnjem času posebno »alternant«, Američani »part-time farmer«, Poljaki »chlop-robotnik«, Hrvatje »seljak-radnik« itd. O tem vprašanju obširno piše S. Krašovec (16). Slovenska strokovna literatura pozna celo vrsto izrazov za dvojne zaposlence: »kmet-delavec«, »delavec-kmet«, »polkmet«, »polproletarec«. Po našem mnenju ustreza izraz polkmet, ker vanj lahko vključimo tako delavca kot uslužbenca, obrtnika itd.

Mešana gospodinjstva v procesu razkroja klasične agrarne strukture in oblikovanja industrijske družbe

Mešano gospodinjstvo je rezultat industrijske dobe. Industrija je z veliko koncentracijo delovnih mest na enem kraju in z razvojem prometnih sredstev omogočila kmetu, da se je na različne načine posluževal ugodnosti, ki mu jih je nudila zaposlitev v industriji, a si obenem ohranil eksistenco kot polkmet. Ta prva faza je bila značilna za dežele v Zahodni Evropi v dobi zgodnje industrializacije. Pojav »garačev« imamo dobro prikazan v odlični monografiji o Spodnji Alzaciji

(3). Z izboljšanjem socialnega položaja delavca in z uvajanjem mehanizacije v kmetijstvu je prišlo do novih oblik mešanih gospodinjstev, katerim je pomenil dohodek iz kmetijstva sčasoma vir za izboljšanje standarda. S. Krašovec meni, da je vzrok za nastanek mešanih gospodinjstev premajhna velikost posesti, ki ne more preživeti družine, zato si mora del članov, ali pa vsi, pomagati z dodatnim delom v neagrarni dejavnosti, ne da bi jim dohodek od tega drugega dela zadostoval (16, str. 9). Podobnega mnenja je tudi S. Livada: premajhni dohodki iz kmetijstva in onemogočanje polne zaposlitve na gospodarstvu sta glavna razloga za opuščanje kmetovanja kot edinega poklica (19, str. 28). Taka trditev je točna za prve faze razkroja agrarne družbe (pri nas nekako prvih 15 let po zadnji vojni), medtem ko se je slika danes močno popestrila, saj se uvrščajo med mešana gospodinjstva tudi tista, ki bi po logiki morala biti kmečka.

V literaturi stalno sledimo trditvi, da je polkmečka dejavnost samo prehodna etapa, ki traja bolj ali manj dolgo in je neke vrste »sito« med kmečko in industrijsko dejavnostjo (23, str. 25). To je statičen vidik in je povsem nasproten dinamičnemu, po katerem mešane strukture gospodinjstev ne smatramo kot enostaven socialni odnos, ampak kot aktiven element v razvojnem procesu. Dokaz za to trditev je obstoj mešanih gospodinjstev po vsem svetu, tudi v gospodarsko najbolj razvitih področjih, kjer celo nastajajo vedno nova. Podobno smo na Gorenjskem odkrili tipe mešanih gospodinjstev, ki so se prilagodila vsem zahtevam industrijske družbe in bolj spominjajo na poseben, čisto samosvoj tip gospodinjstva, kot pa na prehodno obliko med kmečkimi in nekmečkimi gospodinjstvi (6). Razlike v razvoju agrarne in neagrarne proizvodnje so privedle do oblikovanja mešanih gospodinjstev, katerih gospodarstvo je — merjeno z našimi ekonomskimi kazalci — manj učinkovito. Zato mnogi ekonomisti gledajo na to vrsto gospodarstev kot na neizogibno posledico »družbe obilja«, oziroma jo smatrajo kot razkošje bogate ekonomije (23, str. 26). Industrijska družba uveljavlja v gospodarstvu nov zakon: specializacijo. Ta zakon mora veljati tudi za kmetijstvo. V prvih fazah uveljavljanja industrijske dobe je dvojna zaposlitev zagotavljala družinski skupnosti eksistenco, kar pa ni več primer v kasnejših razdobjih, ko je varnost zaposlitve zagotovljena. Kmečka gospodarstva z mešanimi gospodinjstvi postajajo preveč mehanizirana glede na površine, ki jih obdelujejo. V Italiji npr. so polkmetje z nad 10 ha zemlje bolj mehanizirani kot kmetje z enako veliko posestvijo (23, str. 22). Obstoj in nastajanje novih mešanih gospodinjstev celo v industrijsko visoko razvitih državah razlagajo raziskovalci z različnimi motivi: prednostjo lastništva, navezanostjo na zemljo, ekonomskimi koristmi, ki jih nudijo objekti na posestvu itd.

Razvoj in stanje mešanih gospodinjstev v Sloveniji

Vpogled v številčno stanje mešanih gospodinjstev v Sloveniji, njihovo regionalno razporeditev in deloma v njihovo notranjo strukturo, je bil možen šele na podlagi rezultatov popisa iz l. 1961. Ocene Zavoda za

statistiko SRS za l. 1966 nam nudijo izredno koristno gradivo za primerjanje stanja med obema razdobjema oziroma omogočajo ugotavljanje premikov v notranji strukturi in regionalni razporeditvi mešanih gospodinjstev. V petletnem razdobju, od l. 1961 do l. 1966, se je število gospodinjstev povečalo za 9 %. Ta porast gre na račun povečanja števila nekmečkih gospodinjstev. Število kmečkih gospodinjstev se je zmanjšalo skoraj za desetino (— 8,9 %), medtem ko je upadlo število mešanih gospodinjstev v tem petletnem obdobju kar za četrtno. Podatki govorijo o tem, da je proces socialne in ekonomske preobrazbe gospodinjstev iz kmečkih v mešana, teh pa v nekmečka, v tem razdobju prešel v drugo, lahko bi rekli zaključno fazo. Primerjava strukture kmečkih gospodinjstev in gospodarstev pokaže, da je število kmečkih gospodinjstev še vedno tolikšno, da se iz njih rekrutirajo nova mešana gospodinjstva, vendar samo v določenih področjih. Delež mešanih gospodinjstev na kmečkih gospodarstvih, ki je l. 1961 znašal 47 %, se je namreč v l. 1966 povečal za 5 %.

L. 1961 je bilo od skupnega števila gospodinjstev v Sloveniji petina kmečkih in približno toliko tudi mešanih (19 %). Čez pet let se je delež kmečkih gospodinjstev zmanjšal za 3,5 % (na 17,7 %), delež mešanih gospodinjstev pa za še enkrat toliko (na 13 %).

Geografska razporeditev mešanih gospodinjstev

Gibanje števila mešanih gospodinjstev v razdobju 1961—1966 po občinah SRS prikazuje V. Klemenčič. Med obema razdobjema se je zmanjšalo število mešanih gospodinjstev za več kot četrtno na območjih občin v Ljubljanski kotlini, na Notranjskem, v primorskih občinah, na Krasu, v Savinjski, Mislinjski in Mežiški dolini ter okoli Maribora in Murske Sobote. Povečanje števila tega tipa gospodinjstev pa izkazuje najbolj nerazvite občine severovzhodne Slovenije (Lendava, Lenart, Ormož in Smarje pri Jelšah) ter občina Idrija. Glede na stopnjo socialnoekonomske preobrazbe agrarne družbe je V. Klemenčič razdelil slovenski prostor na tri območja:

1. področja z nizkim deležem kmečkih (pod 20 %) in mešanih gospodinjstev (do tretjine) na kmečkih gospodarstvih v l. 1966. Proces spreminjanja kmečkih gospodinjstev v mešana je zaključen, medtem ko se mešana gospodinjstva na kmečkih gospodarstvih še vedno spreminjajo v nekmečka;

2. prehodna področja z več kot 20 % kmečkih gospodinjstev na kmečkih gospodarstvih in z večanjem števila mešanih gospodinjstev med l. 1961 in l. 1966;

3. področja z več kot 20 % kmečkih gospodinjstev l. 1961 in l. 1966.

Glede na to, da ta področja obenem izkazujejo posebne socialnoekonomske in demografske procese, lahko sklepamo, da oblikovanje mešanih gospodinjstev ni izoliran pojav.

Za prvi tip je značilna koncentracija prebivalstva, intenzivnost gospodarskega razvoja, močna urbanizacija itd. Poleg obsežnejših pre-

delov Gorenjske, ljubljanskega območja, ožjega pasu v Zasavju, obsežnejšega območja okoli Celja, zgornje Dravske doline in zahodnega dela Zgornjega Dravskega polja (do Slovenske Bistrice), so ostala področja tega tipa omejena na med seboj še nezraščena področja v okolici zaposlitvenih centrov (v jugozahodni Sloveniji) ali pa samo na neposredno okolico zaposlitvenih središč (v vzhodni Sloveniji).

V tretji tip spadajo področja gospodarskega in demografskega nazadovanja in izumiranja. Večja področja tega tipa so na Goriškem, v Posavskem hribovju, na kraškem svetu Dolenjske in Notranjske, flišnem področju Primorske (Brkini, zaledje Koprškega primorja) in v Cerkljansko-Idrijskem hribovju.

Kot za področja tretjega tipa je tudi za področja prehodnega, drugega tipa, značilna prevlada agrarnih elementov v zunanji podobi pokrajine. Na področjih tega tipa narašča število mešanih gospodinjstev na račun zaposlovanja nekvalificirane delovne sile izven kmetij. Agrarna produkcija se ekstenzivira. Najobsežnejši pasovi tega pokrajinskega tipa so v Slovenskih goricah, v okolici Ptuja in Lenarta, v Pomurju, na Kozjanskem in Sotelskem, v Goriških Brdih in Škofjeloško-Cerkljanskem hribovju severno od Idrije (9, str. 40—41).

Podobno deli Medved slovenske občine v šest tipov glede na deleže kmečkih, mešanih in nekmečkih gospodinjstev na kmečkih posestvih. Nad 60 % kmečkih gospodinjstev na kmečkih gospodarstvih izkazujejo gospodarsko najbolj nerazvite občine subpanonskega dela Slovenije. Največji delež mešanih gospodinjstev na kmečkih gospodarstvih (od 55 % do 62 %) ob nizkem deležu čistih kmečkih gospodinjstev (22 % do 35 %) je značilen za področja okoli starih industrijskih središč, ki že sto let vplivajo na socialnoekonomsko preobrazbo kmečkega prebivalstva. To velja za občine Vrhnika, Ljubljana-Siška, Ljubljana-Bežigrad in Ljubljana-Moste, Radovljica, Trzin, Hrasnik in Ravne na Kškem (20, str. 14).

Gibanje števila mešanih gospodinjstev pomeni samo del kompleksne preobrazbe malih kmečkih gospodarstev s kmečkimi gospodinjstvi. Različno dolgo in različno intenzivno učinkovanje vrste socialnoekonomskih dejavnikov v različnih ekonomskih, družbenih in prirodnih sredinah oblikuje zelo različne tipe mešanih gospodinjstev. Proučevanja te vrste so pokazala, da je spreminjanje kmečkih gospodinjstev v mešana in teh v nekmečka potekalo nenačrtno, kar se sedaj zlasti kaže v majhnem številu mladih kmetov. Spontanost procesa je povzročila v pokrajini težke posledice (opuščanje obdelave zemlje, preraščanje kmetijskih površin s travo, grmovjem, gozdom itd.), predvsem pa velike probleme za prihodnost.

Starostna struktura aktivne kmečke delovne sile v mešanih gospodinjstvih

Starostne strukture aktivne kmečke delovne sile mešanih gospodinjstev ne moremo analizirati ločeno, temveč le v kompleksu problematike starostne strukture celotnega kmečkega prebivalstva.

Po analizah V. Klemenčiča (7, str. 19) je kar 44 % aktivne moške kmečke delovne sile starejše od 60 let in le 11 % starih od 20 do 30 let. Položaj je najslabši v gospodarsko razvitih področjih, kjer je skoraj polovica kmetov starejših od 60 let. Pri ženskah sta oba deleža nižja (36 % oziroma 8 %). Aktivna ženska delovna sila je mobilnejša od moške in v večji meri zapušča zemljo.

V gospodarsko nerazvitih področjih je — ob stalnem padanju deleža mladih kmetov — opazno povečanje deleža do 30 let starih kmetov v mešanih gospodinjstvih na račun zmanjšanja deleža v kmečkih gospodinjstvih. To je znak, da se krepi dnevna migracija, kar prinaša novo socialnoekonomsko diferenciacijo tudi v prometno najbolj odmaknjena področja. V gospodarsko razvitih in prehodnih področjih so deleži kmetov po starostnih skupinah do 50 let približno enaki. Podrobnejše raziskave nam pokažejo še bolj zanimivo sliko. Že na ozkem področju vzhodnega dela Gorenjske smo ugotovili znatne razlike v starostni strukturi aktivnih kmetov kot posledico različne socialnoekonomske preobrazbe kmečkih gospodinjstev (6). Izločili smo tri značilne starostne tipe aktivnih kmetov:

1. hribovski tip, značilen za naselja v višjih legah in na Dobravah Slaba polovica aktivnih kmetov živi v mešanih gospodinjstvih in izkazuje sorazmerno ugodno starostno strukturo. Kmečka gospodinjstva imajo celo 35—40 % kmetov mlajših od 40 let in skoraj toliko starejših od 60 let. Preobrazba klasičnih kmečkih gospodarstev je v glavnem končana. Izoblikovala so se mlada kmečka gospodinjstva, ki pa so še obremenjena s številno ostarelo delovno silo.

2. Ravninski tip, kjer je delež ostarelih aktivnih kmetov zelo visok, saj doseže 42 %. V kmečkih gospodinjstvih je veliko mladih kmetov. Dobra polovica aktivne kmečke delovne sile živi v mešanih gospodinjstvih. Mešana gospodinjstva doživljajo močno krizo, saj sta v njih kar dve tretjini od vsega nad 50 let starega aktivnega kmečkega prebivalstva.

3. Obmestni tip izkazuje starostno piramido z jasno tendenco staranja. Kar tri četrtine ostarelih kmetov je v mešanih gospodinjstvih.

Tudi podoben primer iz Vipavske doline dokazuje, da mešanih gospodinjstev ne moremo obravnavati izolirano, ampak kot del regionalne strukture. V naseljih Črniče in Ravne v Srednji Vipavski dolini je bila l. 1969 dobra polovica aktivne kmečke delovne sile v mešanih gospodinjstvih; v kmečkih gospodinjstvih je bilo kar 53 % in v mešanih 47 % starejših od 60 let. Pod 40 let starih kmetov je bilo v kmečkih gospodinjstvih 24 %, v mešanih pa celo samo 19 %. Kmečko gospodinjstvo je imelo poprečno 3,5 članov, mešano 4. Število kmečkih gospodinjstev se je v razdobju 1961—1969 zmanjšalo za 40—60 %. To je groba podoba demografske in ekonomske strukture področja z drobno posestno strukturo (61 % kmečkih gospodarstev ima manj kot 5 ha zemlje in le 9,5 % nad 10 ha). Posledica ostarelosti kmečkega prebivalstva in majhnega števila članov v gospodinjstvih sta posledica močnega izseljevanja v šestdesetih letih. Po tem razdobju pa se hitro povečuje število mešanih

gospodinjstev kot posledica zaposlovanja v novo nastalih industrijskih središčih, predvsem v Novi Gorici in Ajdovščini (15).

Šolski primer socialne in ekonomske preobrazbe klasične agrarne družbe v Sloveniji je Tuhinjska dolina. V spodnjem delu doline, prometno dobro povezanem s Kamnikom, je proces spreminjanja kmečkih gospodinjstev v mešana že zaključen, L. 1969 najdemo mešana gospodinjstva na kmečkih obratih vseh velikostnih skupin; polovica vseh je živela na posestvih z nad 10 ha, četrtina pa na kmetijah, ki so imele 5 do 10 ha zemlje. V hribovskih vaseh je slika pestrejša. Močnejši, lahko rečemo katastrofalni deagrariaciji hribovskih vasi, lahko sledimo po l. 1961, ko je bilo v rokah čistih kmečkih gospodinjstev še nad polovico kmetij z nad 10 ha zemlje. Medtem je ta delež padel v l. 1969 na 10%. Mlada delovna sila skoraj ni več vključena v delo na zemlji, posebno v čistih kmečkih gospodinjstvih (26).

Atraktivnost središč z neagrarno dejavnostjo ima odločilno vlogo pri odvijanju socialnoekonomskih procesov na podeželju. Kolikor bolj je neko agrarno naselje prometno povezano s središčem neagrarne dejavnosti, toliko večje spremembe v notranji strukturi in zunanji podobi pokrajine doživlja.

Posledice omenjenih socialnoekonomskih sprememb v strukturi kmečkih gospodinjstev se odražajo v kulturni pokrajini. Preraščanje njiv v travnike, travnikov in pašnikov v gozd oziroma grmičevje itd. vodi marsikje v degradacijo kulturne pokrajine. Stopnje škodljivosti tega procesa še ne moremo prav oceniti, ker še ni dovolj raziskav te vrste.

Tipi mešanih gospodinjstev

Mešana gospodinjstva izkazujejo zelo heterogeno strukturo; med njimi so velike razlike v starostni strukturi članov, njihovi izobrazbi, kvalifikaciji itd. Kmečka gospodarstva z mešanimi gospodinjstvi se razlikujejo med seboj po velikosti, proizvodni usmerjenosti, različnem odnosu do zemlje, različnem deležu dohodka iz agrarne in neagrarne dejavnosti itd.

Potem, ko se kmečka gospodinjstva socialno preselijo v mešana, še vedno nadaljujejo s kmetijsko proizvodnjo, ki pa se razlikuje od produkcije kmečkih gospodinjstev. Kmet posveča prvo skrb gospodarskemu poslovanju in kmetijski mehanizaciji, šele nato stanovanjski zgradbi, medtem ko polkmet najprej in največ vlaga v stanovanjski in osebni standard, šele nato v kmetijske stroje. Kmetijski stroji v rokah polkmeta niso znak njegovega zanimanja za kmetijsko produkcijo, za njeno razširitev in intenzifikacijo. Raziskave na Gorenjskem so pokazale, da polkmet le vzdržuje kmetijsko produkcijo in ne vidi v njej daljših perspektiv, zato tudi ne vlaga v gospodarska poslovanja. Na posestvih z nad 10 ha je kmetijska produkcija kmeta intenzivnejša od polkmetove, kljub enako velikemu in enako mehaniziranemu posestvu. Kmečka gospodarstva z manj kot 10 ha zemlje pomenijo edini vir preživljanja le še ostarelim kmečkim gospodinjstvom, ki so prisiljena vztrajati pri starem načinu kmetovanja. Nasprotno pa kažejo mešana gospodinjstva na

kmečkih gospodarstvih z manj kot 10 ha zemlje velike razlike v načinu izrabe zemlje, usmerjenosti kmetijske produkcije, opremljenosti s kmetijsko mehanizacijo itd. Zanimanje za kmetijsko produkcijo in njena perspektivnost nam nakazujeta bodoče premike v socialni strukturi kmečkih in mešanih gospodinjstev.

Na podlagi raziskave mešanih gospodinjstev v izbranih naseljih vzhodnega dela Gorenjske smo mešana gospodinjstva razvrstili v več tipov in sicer na osnovi deleža dohodka iz agrarne oziroma neagrarne dejavnosti (6).

1. Mešana gospodinjstva s kmetijsko proizvodnjo za samooskrbo. Zemljo obdelujejo ostareli starši, le ob času delovnih konic jim priskočijo na pomoč otroci, ki pretežno živijo še doma. Velikost kmečke posesti znaša manj kot 5 ha v ravninskem in manj kot 10 ha v hribovitem svetu. Način obdelave je še tradicionalen, kmetijske proizvode pa porabijo doma. Gospodarsko poslopje propada, pa tudi stanovanjski zgradbi posvečajo le malo pozornosti. Često si otroci zgradijo hišo na vrtu. Ta tip gospodinjstev je sorazmerno številen, saj jih je od 15 do 40 % od skupnega števila mešanih gospodinjstev.

2. Delavsko-kmečka gospodinjstva. Na posestvu, ki ni manjše od 5 ha, opustijo staro polikulturno poljedelstvo in se preusmerijo na mlečno govedorejo ali pa na pridelovanje izrazito tržnih kultur. Kmečko delo sloni na srednji generaciji, ki si skuša olajšati delo z nakupom lažje kmetijske mehanizacije. Kmetijske produkte prodajajo neposredno konsumentu in kmetijskim zadrugam. Dohodek iz kmetijstva gre največ za dvig osebnega standarda, medtem ko se v kmečko gospodarstvo v večji meri ne investira.

3. Kmečko-delavska gospodinjstva. Kmečka posestva v lasti tega tipa mešanih gospodinjstev so velika, dobro mehanizirana, kmetijska produkcija pa je usmerjena v hribovitem svetu v živinorejo, v nižinah pa v pridelavo krompirja. Na zemlji stalno delajo nad 50 let stari člani gospodinjstva, ki jim občasno pomagajo otroci. Kot pri drugem tipu je tudi pri tem mehanizacija namenjena zmanjšanju fizičnih naporov pri kmetijskem delu.

4. Mešana gospodinjstva z izrazito tržno kmetijsko produkcijo. Na teh srednje velikih posestvih se udeležuje mlada in često kvalificirana delovna sila. Gojijo predvsem solato, zgodnji krompir, zelje, čebulo itd. Kmetijska produkcija je zelo intenzivna in ima pogosto špekulativni značaj. Mladi in mobilni polkmetje plasirajo na trg najbolj konjunkturne kmetijske pridelke in si s tem zagotovijo sorazmerno visoke dohodke. Pogoj za obstoj tega tipa mešanih gospodinjstev je zagotovljen odkup pridelkov. Največkrat so to tovarniške menze in gostinski obrati. Obravnavani tip mešanih gospodinjstev nastaja na dva načina:

a) mešana gospodinjstva z več ali manj še starim načinom kmetovanja preidejo na pridelavo ene kulture, ker jih k temu vzpodbuja močno povpraševanje po določenem pridelku;

b) nekmečka gospodinjstva, ki so bila še pred kratkim mešana, se ponovno oprimejo kmetijske produkcije, a sedaj ne več stare polikulture, pač pa izrazito tržne. Vzrok za reagrarizacijo je v možnosti ugodne prodaje določenih kmetijskih produktov.

Sklep

Socialnoekonomska preobrazba kmečkih gospodinjestev je prešla v zaključno fazo.

V slovenskem prostoru se je izoblikovalo več tipov demografskih struktur:

a) v področjih koncentracije prebivalstva je proces spreminjanja kmečkih gospodinjestev v mešana že zaključen, pa tudi mešana v veliki meri opuščajo kmetijsko dejavnost;

b) v področjih, kjer stagnira število prebivalstva, se odvija intenziven proces preslojevanja kmečkih gospodinjestev v mešana, ta pa se le počasi spreminjajo v nekmečka;

c) za področja, »odmiranja« je značilna ostarela kmečka delovna sila, ki nima možnosti niti moči, da bi se preselila. V mešanih gospodinjestvih živi kar polovica aktivne kmečke delovne sile. V gospodarsko nerazvitih področjih dve tretjini aktivnega prebivalstva delata v agrarni dejavnosti, od tega živi tretjina v mešanih gospodinjestvih.

Gospodarsko razvita področja imajo samo še dobro tretjino aktivnega prebivalstva zaposlenega v kmetijski dejavnosti. Kmetijska dejavnost na teh območjih je — vsaj po številu aktivne kmečke delovne sile — koncentrirana na kmečkih gospodarstvih z mešanimi gospodinjestvi, saj delata na njih kar dve tretjini aktivnih kmetov. Kmetijska produkcija na teh gospodarstvih je vezana na žensko delovno silo; njen delež znaša dobrih 70 % aktivne kmečke delovne sile v mešanih gospodinjestvih gospodarsko razvitih področij.

Zemlja v vse večji meri prehaja v roke mešanih in nekmečkih gospodinjestev, kar se odraža v zunanjem izgledu pokrajine. Zemlja izgublja svojo produkcijsko vrednost v rokah nekmeta in postaja sredstvo špekulacij.

Za obstoj in razvoj mešanih gospodinjestev v Sloveniji je posebnega pomena razpršena urbanizacija, ki polkmetu približa odjemalca kmetijskih produktov in s tem briše staro mejo med mestom in vasjo, mejo med pretežno tržnim in pretežno samooskrbnim gospodarstvom.

V razvoju mešane strukture gospodinjestev — zlasti po drugi svetovni vojni — lahko sledimo dvema časovno različnima fazama. V prvi fazi se spreminjajo čista kmečka gospodinjstva v mešana zaradi eksistenčne nujnosti, saj majhna posest ne more preživeti vsega kmečkega prebivalstva. Druga faza pomeni preobrazbo mešanih gospodinjestev; ta opuščajo obdelavo zemlje in prehajajo v nekmečka gospodinjstva ali pa intenzivirajo proizvodnjo na kmečkem posestvu in si s tem povečajo dohodke. Slovenska družba je že prešla prvo fazo, tako da danes mešano gospodinjestvo pomeni težnjo k boljšemu standardu. Različni demografski, ekonomski, politični in drugi razlogi so bili vzrok, da sta v

posameznih področjih istočasno nastajala oba tipa mešanih gospodinjstev. Problem mešanih gospodinjstev je zelo zapleten, saj združuje problematiko dveh dejavnosti (agrarne in neagrarne) in se odvija ob zelo zamotanem emocionalnem odločanju »pod eno streho«, v okviru enega gospodinjstva.

Gospodarsko načrtovanje in urejanje slovenskega prostora bo moralo v večji meri upoštevati izredno občutljive probleme dvojne zaposlitve, ki zadevajo velik del slovenske pokrajine.

Literatura — Bibliography

1. Božič Ljubo, Neke karakteristike mješovitih gospodarstava u Bosni, Sociologija sela III, 7—8, Zagreb 1965, str. 44—55.
2. Golob Matija, Monografsko testiranje ruralnih stratifikacijskih procesov, Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, Ljubljana 1971.
3. Juillard Etienne, La Vie Rurale dans la Plaine de Basse-Alsace, Essai de Géographie Sociale, Paris 1955.
4. Keber Stefan, Brkini, dipl. naloga, Ljubljana 1971.
5. Klauzer Ivan, Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava, Sociologija sela I, Zagreb 1963, str. 25—42.
6. Klemenčič Marijan, Spremembe socialnogeografske strukture gospodinjstev kot faktor preobrazbe agrarne pokrajine na primeru naselij: Kovor, Voklo, Bašelj in Loka pri Trziču, diplomatska naloga, Ljubljana 1970.
7. Klemenčič Vladimir, Mešana delavsko-kmečka struktura kmečkih gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji, IGU, Ljubljana 1971.
8. Klemenčič Vladimir, Mešovita struktura domačinstava poljoprivrednih gazdinstava kao elemenat socialnogeografskih procesa i transformacije pokrajine, Zbornik na VIII kongres na geografite od SFRJ, Skopje 1968, str. 297—310.
9. Klemenčič Vladimir, Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji, Geografski vestnik XL, Ljubljana 1968, str. 19—50.
10. Klemenčič Vladimir, Sozialgeographische Probleme der Arbeiter-Bauern-Strukturen unter besonderer Berücksichtigung der Situation in Jugoslawien, Münchner Studien zur Sozial und Wirtschaftsgeographie, B. 4, Regensburg 1968, str. 75—82.
11. Klemenčič Vladimir — Jeršič Matjaž, Transformacija Bistriške ravnine, Kamniški zbornik 1967, str. 3—46.
12. Klemenčič Vladimir — Pak Mirko, Nekateri elementi gospodarsko-geografskega razvoja Rakitne, Geografski vestnik XLI, Ljubljana 1969, str. 59—58.
13. Kosovel Magda, Srednja Vipavska dolina, dipl. naloga, Ljubljana, 1970.
14. Kostić Cvetko, Seljaci industrijski radnici, Beograd 1955.
15. Krašovec Stane, Budućnost mješovitih gospodarstava, Sociologija sela 7—8, Zagreb 1965, str. 5—23.
16. Krašovec Stane, K splošnemu vprašanju kmeta-delavca, Ekonomski zbornik VII 1., Ljubljana 1965, str. 5—65.
17. Krašovec Stane, Uloga seljaka-radnika u ekonomskom razvitku pod uslovima pritiska stanovništva, Stanovništvo 2, Beograd 1966, str. 101—107.
18. Levstik Jože, Polproletariat pri nas, Teorija in praksa št. 3, Ljubljana 1966, str. 368—378.
19. Livada Svetozar, Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji, Sociologija sela 7—8, Zagreb 1965, str. 25—45.
20. Medved Jakob, Spremembe v izrabi zemljišča in preslajanje kmečkega prebivalstva v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih, Geografski vestnik XLII, Ljubljana 1970, str. 3—30.
21. Medved Jakob, Spreminjanje agrarnega gospodarstva v gorskem svetu ob primeru Mežiške doline, Geografski vestnik XXXVII, Ljubljana 1965, str. 103—122.

22. Medved Jakob — Gams Ivan. Ojstrica nad Dravogradom. Geografski vestnik XL. Ljubljana 1968, str. 89—114.
23. L'Agriculture à Temps Partiel, Notes et Etudes Documentaires. N. 5 784, Paris 1971.
24. Perić Ivan, Radnici-seljaci u industrijskim poduzećima, Sociologija sela 7—8, Zagreb 1965, str. 56—66.
25. Puljiz Vlado, Mješovita gospodarstva u socijalno-ekonomskoj strukturi našeg sela, Sociologija sela 29—30, Zagreb 1970, str. 92—104.
26. Rozman Bogomira, Tuhinjska dolina, dipl. naloga, Ljubljana 1970.
27. Štancel Branko, Zaposlenost članova poljoprivrednih domaćinstava u gospodarstvu i izvan njega, Sociologija sela 19—20, Zagreb 1968, str. 43—51.

SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE OF PART-TIME FAMILIES
ON FARMING ESTATES

(Problem of Part-time Working-Farming Structure
of Families in Slovenia)

Marijan Klemenčič

(Summary)

In the preface the author characterizes in short lines development of the socio-economic processes in Slovenian society that had caused quick dissolve of classic agrarian structure of Slovenian society and that formed a new type of families — so called mixed families (part-time working-farming family on farming estate).

Deficiency of literature treating a wide problem of socio-economic structure of part-time families is not the effect of neglecting of this phenomenon, but the result of late consciousness of problems connected with the part-time farming. The author emphasizes a great engagement of geographers in researching work of part-time families.

In the third chapter the author tries to choose the most convenient definition for so called mixed families. The structure of family's income is proposed by author as a definition criterion for the part-time family.

A short description of socio-economic processes in well-developed areas of West Europe is a topic of the fourth chapter. The author gives an interesting view of some foreign authors who consider the part-time families as a >luxury of rich economy<.

Characteristics of part-time families and their regional expansion are treated in the fifth and the sixth chapter. Between 1961 and 1966 the process of the socio-economic transformation of farming families had come to the last phase. Part-time families are only a part of wider regional structure, and their characteristics coincide with fundamental demographic areas in Slovenia: area of demographic and economic concentration; area of demographic and economic stagnation; area of demographic and economic decay.

In the seventh chapter the author analyses the age structure of agrarian workers. More than 70% of active peasant workers in well-developed areas live in part-time families. Female workers are the entertaining element of agriculture production in part-time families.

Four types of part-time families, as the author has established them for well-developed agrarian area of East Gorenjsko, are represented in the eight chapter:

- part-time families with self-maintenance agrarian production.
- part-time working-farming families,
- part-time farming-working families,
- part-time families with specialized, market orientated agrarian production.

There is a difference between part-time families and farming families especially in treating of agrarian production; farmer is primarily interested in improvement of farm-building, in amelioration of farm's economic base. On the other hand, part-time families treat their agricultural land as a resource of exploitation, as a means of improvement their family economic situation.

In the last chapter, the author doubts whether part-time families mean a short phase only between farming and non-farming families.